

MORAL, PRAVILA I (MORALNA) ODGOVORNOST: BAUMANOVO SHVATANJE ETIKE

Moral, Rules, and (Moral) Responsibility: Bauman's Understanding of Ethics

APSTRAKT: *Ovaj rad analizira shvatanje etike i moralnosti kod Zigmunta Baumana, sa posebnim osvrtom na ulogu pravila i moralne odgovornosti u kontekstu moderne i postmoderne epohe. Polazeći od Kantove deontološke etike Bauman razvija kritiku racionalističkih i normativnih pretpostavki koje dominiraju modernim shvatanjem etike. Bauman postavlja postmodernu moralnost kao fenomen koji se ne zasniva na univerzalnim zakonima, već na preddruštvenoj, neposrednoj odgovornosti pojedinca prema drugom delatniku. Ključnu ulogu u Baumanovom mišljenju ima pojam ambivalentnosti, koji odražava nemogućnost potpunog normativnog obuhvata moralnih situacija. U radu se razmatra Baumanovo odbacivanje dirkemovskog shvatanja morala, kao i njegova kritika racionalizma, utilitarizma i težnje ka univerzalizaciji moralnih normi. Autor pokazuje kako Bauman vidi moralnost kao ličnu, iracionalnu i nesvodivu obavezu. Na kraju, ukazuje se i na potencijalne slabosti Baumanovog shvatanja morala.*

KLJUČNE REČI: Zigmunt Bauman, Imanuel Kant, moral, odgovornost, ambivalentnost

ABSTRACT: *This paper analyzes Zygmunt Bauman's understanding of ethics and morality, focusing on the role of rules and moral responsibility in modern and postmodern epochs. Starting from Kantian deontological ethics, Bauman develops a critique of the rationalistic and normative assumptions that dominate modern conceptions of ethics. Bauman presents postmodern morality as a phenomenon grounded not in universal laws but in the pre-social, immediate responsibility of the individual toward the other agent. The concept of ambivalence plays a crucial role in Bauman's thought, reflecting the impossibility of fully normatively encompassing moral situations. The paper discusses Bauman's rejection of Durkheimian understandings of morality and his critique of rationalism, utilitarianism, and the*

drive toward the universalization of moral norms. The author shows how Bauman views morality as a personal, irrational, and irreducible obligation – finally, the paper points to the potential weaknesses of Bauman's conception of morality.

KEYWORDS: Zygmunt Bauman, Immanuel Kant, morality, responsibility, ambivalence

Uvod

Ime Zigmunta Baumana (Zygmunt Bauman) ne pominje se često kada govorimo o etici kao filozofskoj disciplini, ali – njegovo ime i delo zauzimaju veoma važno mesto kada je reč o istraživanjima moralnosti iz sociološke perspektive. U ovom radu pokušaćemo da osvetlimo one aspekte njegovog shvatanja moralnosti, uloge pravila u moralu, kao i moralne odgovornosti – kao konstitutivnim elementima filozofije morala,² i time ispitamo domete njegovog značaja za etiku kao filozofsku disciplinu.

Baumanov *magnum opus* jeste knjiga *Fluidna modernost* (Bauman 2000), koja mu je obezbedila svetsko priznanje, ali i pružila metodološko oruđe kojim je analizirao različite dimenzije života u istorijskim epohama. Jedna od tih dimenzija je i moralnost i etika, kao i suprotstavljanje modernog i postmodernog shvatanja etike. Da bismo mogli da pratimo genezu shvatanja etike i moralnosti, potrebno je da se upoznamo s Baumanovim osnovnim filozofskim postulatima, koji predstavljaju polazište njegovog istraživanja etike i morala.

Krenimo od filozofa koga Bauman uzima kao ključnog za tradicionalno razumevanje etike. Tradicionalno posmatrano, etika se shvatala u „kantovskom“ ključu, smatra Bauman. Dakle, pre nego što počnemo da razmatramo osnovne ideje Baumanove etike, potrebno je da vidimo koje su to ključne karakteristike Kantove (Immanuel Kant) etike.

Tradicionalno poimanje etike, ili etike u pomenutom „kantovskom“ ključu, jeste etika koja se oslanja na rigidna pravila i normativne propise, koji su usmeravajući za naše postupanje, ali koji ujedno služe i kao kriterijumi za procenjivanje postupaka drugih. Ključni pojam u Kantovoj filozofiji morala jeste pojam dužnosti. Kant dužnost definiše kao „nužnost jedne radnje iz poštovanja prema zakonu“ (Kant 2008: 27; G 4.400³). *Nota bene*: iako je dužnost centralni pojam Kantove etike, ne bi trebalo da upademo u zamku pa da celokupnu njegovu etiku svedemo na dužnost, kako se to često radi. Ili, kako naglašava Džon Silber (John Silber), „Kantova etika svedena je na karikaturu kada je predstavljena samo kao etika dužnosti ili kada je predstavljena samo kao paradigma deontologije“ (Silber 2012: 152).

2 Etika, kao teorija o moralu može da se označava i sintagmom „filozofija morala“; obe ćemo u tekstu upotrebljavati naizmenično, da bismo naglasili filozofske aspekte etike.

3 Pri citiranju Kantovih dela koristimo dva izdanja: prvi deo parenteze upućuje na srpski prevod Kantovih dela, dok deo posle tačke-zapete donosi standardnu numeraciju Kantovih *Sabranih dela* u izdanju Pruske akademije nauka.

Kant polazi od očigledne činjenice, a to je: ljudska bića imaju dvojaku prirodu. S jedne strane, mi smo „patološki aficirani“, što znači da imamo sklonosti i nagone, dok, sa druge strane, imamo um koji je samozakonodavan, što znači da smo sposobni da sami sebi namećemo zakone sopstvenog postupanja. Samozakonodavstvo jeste ključno da bismo delatnika mogli smatrati moralno odgovornim. Dalje, normativni principi moraju imati određene karakteristike, koje Kant sažima u sledećim rečima:

„Svako mora priznati da zakon, ako treba da važi u moralu, to jest ako treba da važi kao osnov neke obaveze, sa sobom mora nositi apsolutnu nužnost: da zapovest koja glasi: 'Ne treba da lažeš' ne treba da važi, recimo, samo za ljude, a da ostala umna bića ne moraju da se obaziru na nju, i da tako stvar stoji sa svim pravim moralnim zakonima; da se, prema tome, osnov obaveznosti ovde ne sme tražiti u prirodi čoveka, niti u prilikama u svetu u koje je čovek postavljen, već da se mora tražiti *a priori* jedino u pojmovima čistog uma, pa da svaki drugi propis zasnovan na principu prostoga iskustva, i štaviše da svaki u izvesnom smislu opšti propis, ukoliko se ma i najmanjim delom oslanja na empiričke osnove, možda samo u pogledu jedne pobude, može značiti praktično pravilo, ali nikada ne može značiti moralni zakon“ (Kant 2008: 9; G 4.408).

Dakle, kao što smo već rekli, Kant postavlja filozofiju morala na temelju pojma dužnosti, koji proizlazi iz racionalne volje, nezavisne od empirijskih sklonosti i posledica. Za razliku od konsekvencijalističkih teorija, koje vrednost postupka mere po rezultatima, Kantova etika dužnosti (deontologija) afirmiše autonomni moralni zakon utemeljen na razumu. Kant definiše volju kao kauzalitet umnih bića, a dobru volju kao jedinu stvar koja je „dobra bez ograničenja“ jer nije određena spoljnim ciljevima, već ispravnim nastrojenjem: postupanje iz poštovanja prema zakonu. Centralni normativni instrument ove etike je kategorički imperativ – безусловni moralni zakon, koji se primenjuje univerzalno. Njegova najosnovnija formulacija glasi: „Postupaj samo po onoj maksimi za koju možeš u isto vreme hteti da postane opšti zakon“ (Kant 2008: 29; G 4.416). Ova formalistička maksima ne zavisi od sadržinskih ciljeva (poput sreće), jer oni variraju od osobe do osobe i nemaju karakter nužnosti, koji moral zahteva (Kant 2008: 51, 76; G 4.415, 4.430).

Moralno saznanje, prema Kantu, nije izvedeno iz iskustva, već je apriorno i univerzalno. Kao takvo, ono podleže istoj vrsti zakonitosti kao i saznanja u matematici ili fizici. Kategorički imperativ jeste primer sintetičkog suda *a priori*. Pošto moralni zakon mora važiti za sva racionalna bića, njegova forma ne sme biti kontingentna. Upravo ta „forma zakonitosti“ – opštost i nužnost – temelj je Kantove filozofije morala. Kant oštro kritikuje sadržinske etike, kao što je hedonizam, jer one moralnu obavezu zasnivaju na kontingentnim ciljevima, što, po njegovom mišljenju, razara pojam dužnosti (Kant 2008: 51, 76; G 4.415, 4.430). Sreća kao cilj može biti prirodna svrha, ali ne i osnova morala. Ona se zasniva na sklonostima koje su promenljive i često protivrečne, dok moral mora biti dosledan, univerzalan i otporan na slučajnosti. Kant smatra da obična svest

već poseduje intuiciju moralnog zakona: čovek može imati empirijski motiv da postupi ispravno, ali moralna vrednost postoji samo onda kada se postupak izvodi iz dužnosti, a ne iz sklonosti (Kant 2008: 55; G 4.418). Kant takođe priznaje mogućnost greške u samoproceni motiva: čak i zločinac može posedovati svest o moralnom zakonu, iako ne postupa po njemu (Kant 2008: 114; G 4.454). Kantova etika formalizuje moralnost kao univerzalni zakon delanja zasnovan na racionalnoj volji, slobodi i autonomiji. Moralna obaveza izražava se kao dužnost koju poštujemo ne zbog koristi ili ciljeva, već zato što um nalaže da se postupa u skladu sa principima koji mogu važiti kao zakon za sve.

Jedan od glavnih prigovora Kantovoj etici odnosi se na njen rigorizam – insistiranje na bezuslovnim moralnim dužnostima, koje ne dopuštaju izuzetke. Kritičari su osporavali ideju da se moralne zabrane, poput „ne laži“, moraju poštovati čak i kada bi istina dovela do zla. Takav pristup, smatraju kritičari, zanemaruje kompleksnost moralnih situacija i mogućnost konflikta dužnosti. Formalizam je drugi važan prigovor, prema kojem Kantova etika nudi formu bez sadržaja: kategorički imperativ određuje da se postupa po maksimama koje mogu postati opšti zakon, ali ne daje konkretna pravila delanja. Kritičari, poput Hegela (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), ističu da je takva normativna praznina nedovoljna za praktično moralno vođstvo, jer se sve, ako se dovoljno apstrahuje, može prikazati kao univerzalizujuće (Hegel 1960: 122). Uz to, formalizam ignoriše emocionalne, relacione i situacione aspekte moralnosti, što etiku čini hladnom i nedovoljno primenljivom u svakodnevnom životu – smatraju neki kritičari koji stoje na ovoj liniji argumentacije.

Sada kada smo izneli osnovne crte Kantove etike, koji su bitni jer predstavljaju filozofski temelj Baumanovog poimanja normativnosti tradicionalne etike, preći ćemo na njegovu analizu modernosti i postmodernosti.

Modernost, kao društvena epoha, javlja se u XVIII veku a zenit dostiže u XIX. Postmodernost, prema Baumanovom tumačenju, ne predstavlja degenerisani oblik modernosti, niti označava njeno raspadanje. Jednostavnije rečeno, postmodernost nije odgovor na krizu modernosti. Shodno tome, teorija postmodernosti ne može biti tek modifikovana verzija teorije modernosti. Za Baumana, termin „postmodernost“ označava specifične društvene uslove koji nastaju u evropskim društvima XX veka, naročito u periodu neposredno posle Drugog svetskog rata. Ovaj pojam istovremeno implicira i diskontinuitet i kontinuitet, što, prema njegovom mišljenju, najbolje odgovara složenim odnosima između nasleđenih i novih društvenih struktura. Kreiranje adekvatne teorije postmodernosti zato zahteva revidiranje misaonog okvira, uvođenje drugačijih postavki, od kojih formiramo svoj odnos prema svetu, i usvajanje novog jezičkog aparata. Kako Bauman piše, ovakva teorija „biće relevantna samo ako se oslobodi pojmova i problema koje je generisao diskurs modernosti“ (Bauman 2002: 83).

U pogledu teorijskih izvora postmodernosti Bauman naglašava nužnost napuštanja metafore napretka, koja je prožimala gotovo sve teorije modernog društva, čineći ih međusobno konkurentnim. Postmodernost, za razliku od modernog, ne podrazumeva unapred određen pravac razvoja, već se može

porediti s onim što se u fizici naziva Braunovim kretanjem, tj. nepredvidivim, entropijskim kretanjem, što znači da nijedno vremensko stanje ne proističe nužno iz prethodnog, niti garantuje ono (stanje) koje će uslediti. Bauman ističe:

„[Postmodernost] nije ni određena, niti određujuća. Ona oslobađa vreme: smanjuje ograničavajući uticaj prošlosti i delotvorno štiti budućnost od kolonizacije“ (Bauman 2002: 84).

Bauman takođe insistira na napuštanju pojma sistema (pri čemu samokritički prepoznaje sopstveno korišćenje pojma „društvo“) jer u postmodernom kontekstu ne postoji suvereni totalitet. Umesto toga predlaže upotrebu pojma „socijalnost“, koji se, po njegovom mišljenju, bolje uklapa u procesualnu prirodu društvene stvarnosti i dijalektičku igru slučajnosti i pravilnosti, pri čemu se društvene strukture shvataju kao emergentne pojave.

Kod Baumana se ideja „postmoderne etike“ javila tokom 90-ih godina prošlog veka. U knjizi *Postmoderna etika* on piše da je njen predmet „istraživanje postmoderne etike, a ne postmoderne moralnosti“ (Bauman 2005: 1).

Ovde bi trebalo razjasniti distinkciju koju Bauman pravi kada je reč o etici i moralnosti, ali prvo valja pogledati šta je u filozofiji etika, a šta moral. Naime, tradicionalno se u filozofiji etika predstavlja kao „teorija o moralu“. Etika je filozofska disciplina koja se bavi teorijskim proučavanjem morala, dok moral predstavlja stvarnost sa kojom se mi suočavamo. Moralni zahtev je zahtev sa kojim se svako umsko biće (sa normalnim kognitivnim funkcijama) suočava. Svaki delatnik pre ili kasnije postavi samom sebi ovakva ili slična pitanja: „Da li je ispravno slagati?“, „Da li je moralno opravdano ukrasti⁴?“ i slično.

Uloga moralnog kriterijuma je dvostruka; s jedne strane, moralni kriterijum služi kao sredstvo za procenjivanje ispravnosti sopstvenih postupaka i postupaka drugih, dok, sa druge strane, ima preskriptivnu ulogu – služi da usmerava naše sopstvene postupke. Još jedna dimenzija jeste od ključne važnosti kada je reč o normativnim principima:

„Ako postavljamo normativne principe, oni moraju da važe univerzalno. Sama priroda normativnosti je takva da 'treba' mora da važi kategorički, to jest bez izuzetaka“ (Mičić 2024: 87).

Zigmunt Bauman je radio na oblikovanju jedne koherentne teorije morala, oslonjene na njegovu koncepciju postmodernog društva (Bauman 1990: 33–34). Njegova namera bila je da se time ponudi alternativni pristup u odnosu na dirkemovsku tradiciju u proučavanju morala, naročito imajući u vidu slabosti koje taj pristup nosi.

Naime, pre oko jednog veka Emil Dirkem (Émile Durkheim) je pokušao da formuliše teoriju morala čija je osnovna hipoteza da se moral uspostavlja putem društva i njegovih sankcija. Ključna ideja bila je da se moral razume kao

4 Ovo pitanje obično prati i određena uslovljenost, koja može da se ilustruje sledećim (graničnim) primerom, tj. obično se takve situacije odnose na činjenje „manjeg“ zla (kao, na primer, ukrasti lek koji je veoma skup) da bi se učinilo neko (veće) dobro (spasao život deteta).

društvena činjenica, koja se izvodi iz samog društvenog poretka, i potvrđuje kroz njega – oličena, na primer, u konceptu „religije čovečanstva“ (Durkheim 1973a: 48), gde se pojedinac uzdiže kao najviše dobro kolektiviteta, u duhu Kantove filozofije morala. U tome okviru moralni poredak određuje dužnosti i obaveze svakog člana društva, oslanjajući se na pravila i načela koja imaju univerzalno važenje, pri čemu Dirkem dodatno ističe i unutrašnju težnju pojedinca da ispuni tu moralnu obavezu.

Dirkemova koncepcija morala počiva na dva osnovna postulata. Prvi je ideja da društvo ima ulogu regulatora moralnosti pojedinca putem negativnih sankcija koje pogađaju one koji odstupaju. Na taj način društvo oblikuje moralnu dimenziju ličnosti, suzbijajući nagone kod pojedinca, a sve to utemeljeno je na „dualizmu ljudske prirode“ (Durkheim 1973b: 150). Prema toj logici, kriza društvene kohezije nužno bi proizvela i krizu individualne moralnosti – oslobađanjem telesnih nagona, koji mogu rezultirati pojavama „krvoločne okrutnosti“ (Dirkem 1982: 196). Mimo društva, dinamika među onima koji se nalaze u nekoj međusobnoj interakciji⁵ približavala bi se Hobsovom (Thomas Hobbes) prirodnom stanju, odnosno ratu svih protiv svih. Upravo zbog toga moguće je uočiti svrhovitost društvenih normi i ograničenja. Druga pretpostavka dopunjuje prvu: manifestovanje moralnog ponašanja varira u skladu s onom vrstom solidarnosti koja u nekoj zajednici preovlađuje.

Na kraju, Dirkemova analiza nije uspela da definiše održivu sociologiju morala zbog ključne metodološke greške – poistovećivanja društvene i moralne integracije (Junge 2001). U delu *O podeli društvenog rada* Dirkem je tvrdio da društvena diferencijacija doprinosi jačanju moralnog jedinstva (upor. Durkheim 1972). Međutim, njegovo objašnjenje na kraju gubi jasnoću: ostaje nejasno da li moralna integracija potiče iz društvene diferencijacije ili obrnuto. Time dolazi do cirkularnosti – moralne i društvene činjenice stapaju se u jedno, pri čemu se društvo uzima kao neupitni autoritet nad pojedincem, sposoban da garantuje moralni poredak. Ovakav model gotovo da se smatrao dogmom, pa se i sama njegova kritika mogla doživeti kao jeres (Giddens 1978). Danas je ta situacija poznata u savremenoj sociološkoj teoriji, i različiti autori nude alternativne pristupe (Stivers 1996). Jedan od mogućih odgovora jeste odbacivanje Dirkemove premise da je društvo izvor moralnosti i okretanje novom tumačenju. Upravo Bauman preuzima ulogu kritičara takvog modela: on se suprotstavlja tvrdnji o primatu društva polazeći od toga da moderna društva više nisu u stanju da obezbede jedinstven poredak, te da u postmodernoj epohi dolazi do gubitka nadmoći društva nad pojedincem.

Kriza u kojoj se nalazimo – i kao društvo i kao pojedinci – postaje još ozbiljnija kada se kolektivna briga za opstanak fragmentira u niz ličnih borbi za preživljavanje, čime se, istovremeno, taj zajednički problem potiskuje iz sfere političkog delovanja. Postavlja se pitanje: Da li je moguće zaustaviti ovaj tok? Može li se ono što je narušeno ponovo uspostaviti? I, još važnije: Da li postoji sredstvo koje bi omogućilo ponovno povezivanje?

5 Slobodno govoreći, to je zapravo društvena dinamika u prirodnom stanju.

Odgovor na pitanja koja Bauman postavlja – o mogućnosti preokreta i obnove (Bauman 2005: 289) – s obzirom na njegove osnovne pretpostavke, mora biti pozitivan: Bauman je uveren da postoje alternativni putevi i da promena jeste moguća (Bauman 2002: 66). Ova ideja temeljna je za njegovo mišljenje, a treba je odmah istaći, jer predstavlja osnovni impuls njegovih istraživanja. Nju izražava i u rečenici: „Što se tiče pitanja nade – da je nemam, verovatno ne bih pisao knjige niti držao predavanja“ (Bauman 2015: 45).

U tome kontekstu razumevanje Baumanove etike i njegovog shvatanja morala zahteva da njegova razmišljanja sagledamo u svetlu kritike determinizma, koji proizlazi iz racionalizma, što je karakteristika moderne epohe. Postmoderna moralnost je, pak, drugačija. Cilj postmoderne etike nije da pruži nova pravila ponašanja, već da oslobodi prostor za *odgovornost*. U tom smislu, postmoderna etika nije „sistem“, već svest o delatniku koji stoji naspram nas, kao i spremnost da se deluje čak i onda kada to nije ni propisano niti nagrađeno.

Bauman pravi oštru razliku između „etike“ i „moralnosti“. Etika je za njega metamoralni projekt: ona pokušava da kodifikuje moralnost putem univerzalnih normi i zakona, u duhu Kantove filozofije morala. Suprotno tome, moralnost označava preddruštvenu, neposrednu odgovornost, koju pojedinac oseća prema drugome delatniku. Baumanova osnovna teza glasi da je modernost bila doba etike, dok postmodernost označava mogući povratak moralnosti – ne kao univerzalnog zakona, već kao singularne, odgovorne prakse (Bauman 1994: 31; 1998: 16).

Sociolog morala Kit Tester (Keith Tester) napominje da je Bauman modernost video kao doba iluzija – prvenstveno iluzije da je moguće dostići savršenstvo društvenog sveta putem razuma, koji je uzdignut na nivo samodovoljnog autoriteta (Tester 2004: 138). Zbog toga je smatrao da je projekat modernosti potkopao temelje iz kojih bi mogla izrasti moralna opravdanost: „Među autoritetima koje je modernost osnažila i promovisala, moralne strasti koje nisu racionalne, nisu utilitarne i nisu profitne – spektakularno izostaju“ (Tester 2004: 252). Tester dalje piše:

„Uzrok zabune [je] njegova sklonost da koristi reč 'etika' na dva veoma različita načina, u zavisnosti od toga da li govori o modernoj ili postmodernoj etici. Modernost naglašava etiku kao sistematski zakonski kod koji se ljudima nameće spolja. Moderna etika, kako je Bauman razume, jeste projekat usavršavanja i, stoga, podrazumeva zaboravljanje – ako ne i uništavanje – ambivalencija ljudskog bića u svetu. Međutim, kada Bauman govori o postmodernoj etici, značenje te reči se sasvim menja. U kontekstu postmodernosti, etika izražava dimenziju odgovornosti koja je intrinzična ljudskom biću. Postmoderna etika je – povraćena etika“ (Tester 2004: 143).

Baumanova kritika moderne etike usmerena je ka tri osnovna stuba modernog poretka – racionalizmu, utilitarizmu i težnji za profitom – koje prepoznaje kao sile razorne po autentičnu moralnost, svojstvenu ljudskom biću. O ovome ćemo detaljnije u nastavku, ali već sada možemo da istaknemo da Zigmunt

Bauman ključni nedostatak moderne etike vidi u njenome univerzalizmu. Taj univerzalizam oslanja se na već više puta pomenuto kantovsko poimanje morala, prema kojem su moralna pravila izvedena iz autonomno postavljenog zakona i da stoga moraju biti univerzalno primenljiva.

No, Bauman upozorava da takav pristup zanemaruje prirodnu ambivalentnost ljudske egzistencije (Bauman 2005: 44), zato ćemo se ovde nakratko osvrnuti i na pojam ambivalentnosti, koji je bitan za razumevanje Baumanovog filozofskog pogleda.

Matijas Junge (Matthias Junge) analizira osnovni pojmovni aparat ambivalentnosti u Baumanovom delu, i razmatra njegovu ključnu ulogu u izgradnji jedne specifične sociološke teorije modernosti, postmodernosti i „fluidne“ modernosti. Ambivalentnost kod Baumana nije sporedni fenomen već konstitutivni princip društvenog poretka, što predstavlja radikalni otklon od teorija koje je tretiraju samo kao nuspojavu modernih transformacija (Junge 2008: 43). Za Baumana, ambivalentnost i dvosmislenost (*ambiguity*) čine „početnu tačku“ analize društvenog poretka. Dok dvosmislenost označava kognitivni problem – činjenicu da izrazi i kategorije imaju višestruka značenja – ambivalentnost se odnosi na iskustvo, na unutrašnji doživljaj neodlučnosti između suprotstavljenih vrednosnih sudova. Ključno je naglasiti da su ambivalentnost i dvosmislenost za Baumana „blizanci“, konceptualno povezani, i zajedno čine osnov za analizu kulturnih i društvenih poredaka. Bauman ambivalentnost značenja postavlja kao ishodišni problem, dok se kulturni poredak javlja kao nužan pokušaj njegovog ograničavanja. Ambivalentnost se ovde pojavljuje kao posledica napora da se uspostavi stabilan sistem značenja: poredak jeste neophodan, ali nikada ne uspeva da potpuno eliminiše višeznačnost (Bauman 2002: 79).

U delu *Modernost i ambivalencija*, ambivalencija se definiše kao neizbežni neuspeh klasifikacije, odnosno pokušaja društva da sve pojave stavi u jasno odeljene kategorije. Svaki poredak, tvrdi Bauman, implicira isključenje – „treću kategoriju“, koja ne pripada nijednoj ustanovljenoj klasi. Ta „isključena trećina“ (npr. stranac, Jevrejin) postaje stalni izazov društvenom redu i izvor ambivalentnosti. Pokušaji da se ova napetost izbriše, često kroz mehanizme vlasti i autoriteta, rezultiraju nasilnim praksama isključenja i kontrole (Bauman 1991).

Zigmunt Bauman u *Postmodernoj etici* proširuje koncept ambivalentnosti na moralnu sferu. Suprotno Kantovom formalizmu, on tvrdi da moralne situacije nikada ne mogu biti potpuno obuhvaćene pravilima koja važe univerzalno. Ambivalentnost je ovde povezana sa „Drugim“ (L'Autre), a moralni čin implicira odgovornost prema „Drugom“, što se ne može svesti na neko pravilo. Inspiraciju nalazi kod Emanuela Levinasa (Emmanuel Levinas), ali, u odnosu na njega, Bauman pravi iskorak insistirajući da moralnost počiva na predgruštvenom impulsu odgovornosti, a ne na recipročnoj normativnoj strukturi. Iako nije od primarne važnosti za naše istraživanje, napominjemo da koncepciju ambivalentnosti Bauman i dalje razvija, pa tako u *Fluidnoj modernosti* ambivalentnost gubi svoju eksplicitnu funkciju, ali se njegova logika nastavlja kroz pojmove nesigurnosti, rizika i fluidnosti. Ambivalentnost je ovde implicitno prisutna u stalnom prelivanju granica, raspadanju struktura i nestabilnosti

identiteta. Bauman premešta fokus sa struktura na procese, sugerišući da fluidna modernost konstantno proizvodi nesigurnost – kao svoj nusproizvod.

U celokupnom svome opusu Bauman koristi ambivalentnost ne samo kao dijagnostičku kategoriju, već i kao kritičko oruđe. Ambivalentnost razotkriva ograničenja savremenih društvenih, kulturnih i moralnih poredaka, ali ujedno otvara prostor za njihovu promenu. Time Bauman formira „pluralitet perspektiva“ kao metodološki okvir – ne daje zatvorene teorijske modele već nudi hermeneutički pristup koji uvažava složenost i neodređenost društvene stvarnosti.

Vratimo se sada analizi moralnosti. Pitanje koje se, dakle, postavlja, jeste: Na šta se konkretno Bauman poziva kada upotrebljava pojam *moralnost*? Njegov odgovor je jasan: moralnost je suštinski iracionalna, lična, i ne može biti svedena na opšta pravila koja bi važila za sve; ne podleže opštim obrascima ponašanja, jer se ne temelji na impersonalnim zakonima. Naprotiv, moralna obaveza za Baumanovog pojedinca proizlazi iz njegove lične odgovornosti. Biti moralan, prema ovom viđenju, znači biti prepušten sopstvenoj autonomiji i slobodi izbora (Bauman 2005: 56). Bauman kritikuje pokušaje da se moralnost utemeli kroz racionalističku univerzalizaciju. Ključno pitanje pritom glasi: Šta je, po njemu, pogrešno u univerzalizaciji, koja je karakterisala moderni pogled na moralnost? Bauman se, naime, suprotstavlja ideji da je moguće izgraditi sveobuhvatan moralni sistem koji bi važio za sve ljude, bez obzira na njihove habituse i razlike. Ovakva vizija, prema njegovom tumačenju, karakterisala je modernost kao epohu u kojoj su intelektualne elite svesno pokušale da eliminišu sve što je predstavljalo moralnu različitost – posebno autonomne izvore moralnog prosuđivanja (Bauman 2005: 33). Na taj način, kako on tumači, moralna pluralnost bila je smatrana pretnjom, a ne vrednošću (Bauman 2005: xxii).

Kit Tester ukazuje da moderni univerzalizam ima dvostruku narav (Tester 2004: 155). S jedne strane, on podrazumeva dominaciju jedinstvenog pravnog sistema unutar jedne teritorijalne jedinice. S druge strane, on zahteva prihvatanje određenih etičkih normi kao obavezujućih za sve ljude – upravo zato što su ljudi. Ovakav pristup isključuje sve norme i prakse koje ne mogu biti uklopljene u postojeći racionalni okvir. Ovakva ideja univerzalnosti proizlazi, prema Baumanovom tumačenju, iz filozofskih pokušaja – pre svega Kanta, kao što smo više puta naglasili – da se ljudska moralnost izgradi na racionalnim temeljima (Bauman 2005: 28). Cilj je bio da se raskine s mitološkim i religijskim tumačenjima dobra i zla, kao i da se pojedinac oslobodi kolektivnih narativa prethodnih epoha. Oslanjajući se na ovaj racionalistički pristup, ovaj pokušaj oslanjao se u stvari na zakon kao sredstvo oblikovanja moralnog poretka. Zakon, međutim, u Baumanovoj interpretaciji, ne omogućava pravu moralnu autonomiju, već zapravo nameće unapred određen skup pravila ponašanja, koji treba da eliminiše mogućnost činjenja zla – uklanjajući time neizvesnost izbora (Bauman 2005: 3–4).

Ovako definisana etika, zaključuje Bauman, ne oslobađa pojedinca već mu oduzima mogućnost ličnog moralnog prosuđivanja. Takozvana emancipacija, koju zakon obećava, zapravo je nova forma heteronomije: čovek se više ne oslanja na

sopstvenu savest, već na eksterni sistem pravila koji zamenjuje unutrašnje moralne razloge delanja (Bauman 2005: 11). Posledica navedenoga jeste da su filozofi i intelektualci postali tumači tog racionalnog koda, i postavili sebe u poziciju zakonodavaca – što je Bauman detaljno razmatrao u knjizi *Zakonodavci i tumači*. U tom okviru on ističe oca utilitarizma Džeremija Bentama (Jeremy Bentham) kao paradigmatički primer tvorca etičke agende moderne epohe (Bauman 2005: 61), ali takođe ukazuje na centralno mesto koje zauzima Kantov kategorički imperativ – naročito u smislu marginalizacije emocija kao izvora moralne vrednosti (Bauman 2005: 65). Bauman pokazuje da ova racionalistička logika vodi paradoksu: sloboda, koja bi trebalo da bude temelj moralnog delanja, biva zapravo merena stepenom pokornosti pravilima. Time dolazi do zamene: individualna emocionalna autonomija ustupa mesto spolja nametnutim normama, što vodi negaciji prava pojedinca da sam donosi moralne sudove (Bauman 2005: 67). Bauman dolazi do uvida koji je ključan za razumevanje njegovog odnosa prema etici moderne: u pokušaju da se oslobodi iracionalnog, modernost je racionalizovala moralnost do mere u kojoj ju je lišila njene suštine. Etika moderne, u svojoj potrazi za sigurnošću i pravilima, zaklonila je moralne izvore koji su imanentni ljudskom biću. Baumanov zadatak, u kontekstu fluidne modernosti, postaje pokušaj da se ti izvori ponovo učine vidljivima (Bauman 2005: x).

Analiza Baumanove razlike između morala i etike u kontekstu fluidne modernosti razotkriva njegov duboki otklon od racionalističkog univerzalizma modernog doba i usmerava pažnju na individualnu odgovornost. Umesto da moralnost zasnuje na stabilnim principima koji važe za sve i uvek, Bauman je postavlja u okvir lične odluke, koja se ne može osigurati normativnošću, već izranja iz susreta s Drugim – upravo onako kako je to, ali filozofski razrađenije, artikulisao Emanuel Levinas (Levinas 1979; Bauman 2002). U tom pogledu Bauman razvija postmodernu etiku koja ne želi da zameni zakon novim zakonom, već da oslobodi prostor za onu moralnost koja prethodi zakonu, koja se javlja kao poziv, a ne kao dužnost. Kao što ukazuje Mani Krone (Manni Crone), Bauman radikalno raskida s tradicionalnom normativnošću time što odgovornost ne izvodi iz racionalnog uvida, već je vidi kao egzistencijalni odnos koji prethodi svakoj refleksiji (Crone 2008: 55). On, dakle, ne poziva na povratak etici, već na otkrivanje moralnosti koja se nalazi u pukom činu odgovora na prisustvo Drugoga – odgovornosti koja je, kako sam Bauman ističe, uvek lična, neizvesna i bez garancije (Bauman 2005: 56; 255). Time se distancira od modernih projekata racionalnog moralnog utemeljenja, poput kantovske konstrukcije univerzalnog zakona, i osvetljava nesklad između moralne intuicije i etičkog kodifikovanja.

Međutim, ovakva pozicija ne ostaje bez izazova. Pomenuti Matijas Junge govori o Baumanovoj etici kao o „otrovnom daru“: moral koji je toliko ličan i nesistematičan, toliko lišen institucionalne podrške, zapravo može paralizovati delanje i učiniti pojedinca nemoćnim pred zahtevima savremenog sveta (Junge 2001). U sličnom duhu, Skot Laš (Scott Lash) primećuje da Baumanova postmoderna etika ostaje bez „supstrata“ – bez ontološkog ili epistemološkog oslonca, koji bi omogućio njenu doslednu primenu (Lash 1996: 99). Mani Krone, sa svoje strane, upozorava da je granica između moralne ambivalentnosti

i moralnog relativizma tanka, te da Baumanov pokušaj da izbegne jedno, a ne upadne u drugo, ostaje nedovoljno razrađen (Crone 2008: 60). Ipak, vrednost Baumanove perspektive ne leži u tome da ponudi finalna rešenja, već u tome što nas podseća na dimenzije moralnosti koje su u savremenom društvu često potisnute. U svetu obeleženom nesigurnošću, fragmentacijom identiteta i slabljenjem institucionalnih autoriteta, Baumanova etika odgovornosti poziva na obnovu moralnog odnosa koji počiva na spontanosti, empatiji i neplaniranoj susretljivosti. U tom smislu, njegova filozofija može se razumeti i kao hermeneutika ranjivosti (Blackshaw 2010: 86) u kojoj se moralnost više ne javlja kao sistem, već kao afektivna (osećajna) reakcija na Drugog – kao forma svakodnevnice etičke budnosti u kontekstu društvene fluidnosti (Jacobsen 2017: 252).

Može se stoga zaključiti da Bauman ne pretenduje da utemelji novu normativnu etiku u tradicionalnom smislu. On umesto toga nudi jedno shvatanje moralnog delanja kao stalnog izlaganja, bez sigurnosti i bez spolja nametnutih obrazaca. Njegov doprinos savremenoj misli leži u insistiranju da upravo ono što modernost vidi kao slabost – neizvesnost, emotivnost, ambivalenciju – predstavlja najdublji izvor moralne snage. Opasnost, međutim, nastaje ako se ovakav pristup pretvori u relativizaciju vrednosti i moralisanje: delatnici mogu da svoje partikularne interese i osećanja proglašavaju za univerzalno vredne, čime se, zapravo, relativizuje bilo kakav smisleni govor o normativnim principima. Ukoliko nema normativnih principa, nema ni moralnosti, već je na delu puko moralisanje, a otuda, posledično, ne može biti ni etike.

Bibliografija

- Bauman, Z. (1990). "Effacing the Face: On the Social Management of Moral Proximity", *Theory, Culture & Society*, 7: 5–38.
- Bauman, Z. (1994). *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality*, Oxford: Blackwell.
- Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*, New York: Columbia University Press.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2002). *Culture as Praxis*, New York: SAGE Publishing.
- Bauman, Z. (2004). *Wasted Lives: Modernity and its Outcasts*, Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2005). *Postmodern Ethics*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Bauman, Z. (2015). *Of God and Man*, Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (1991). *Modernity and Ambivalence*, Ithaca: Cornell University Press.
- Blackshaw, T. (2010). "Bauman's Challenge to Sociology", in: Davis, M. & Tester, K. (ed.), *Bauman's Challenge: Sociological Issues for the 21st Century*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Crone, M. (2008). "Bauman on Ethics – Intimate Ethics for a Global World?", in: Jacobsen M. H. & Poder P. (ed.), *The Sociology of Zygmunt Bauman*. Aldershot: Ashgate.

- Dirkem, E. (1972). *O podeli društvenog rada*, Beograd: Prosveta.
- Dirkem, E. (1982). *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta.
- Durkheim, E. (1973a). "Individualism and the Intellectuals", in: Bellah, R. N. (ed.), Emile Durkheim: *On Morality and Society*, Chicago: London: The University of Chicago Press.
- Durkheim, E. (1973b). "The Dualism of Human Nature and its Social Conditions", in: Bellah, R. N. (ed.), Emile Durkheim: *On Morality and Society*, Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Giddens, A. (1978). *Durkheim*, Glasgow: Fontana / Collins. [Giddens, E. 1996 *Dirkem*, Beograd: Biblioteka XX vek.]
- Hegel, G. W. F. (1960). *Osnovne crte filozofije prava*, prev. D. Grlić, Sarajevo: „Veselin Masleša“.
- Jacobsen, M. H. (2017). "Paradoxes and Ambivalences of Liquid Modernity", in: M. H. Jacobsen (ed.), *Beyond Bauman*. Abingdon: Routledge.
- Junge, M. (2001). "Zygmunt Bauman's Poisoned Gift of Morality", *British Journal of Sociology*, 52(1), 105–119.
- Junge, M. (2008). "Bauman on Ambivalence – Fully Acknowledging the Ambiguity of Ambivalence", in: Jacobsen, M., Poder, P., *The Sociology of Zygmunt Bauman*, Hampshire: Ashgate Publishing Limited.
- Kant, I. (1903). *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. u: Kants gesammelte Schriften, Band IV, Berlin: Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften.
- Kant, I. (2008). *Zasnivanje metafizike morala*, prev. N. Popović, Beograd: Dereta.
- Lash, S. (1996). "Postmodern Ethics: The Missing Ground Theory", *Culture & Society*, 13(2), 91–104.
- Levinas, E. (1979). *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*, The Hague: Martinus Nijhoff Publishing. [Levinas, E. 2006 *Totalitet i beskonačnost*, Beograd: Jasen/Službeni list.]
- Mićić, S. (2024). *Etika vrline: klasične i savremene perspektive*, Beograd: Filozofski fakultet.
- Silber, J. (2012). *Kant's Ethics: The Good, Freedom, and the Will*, Berlin: De Gruyter.
- Stivers, R. (1996). „Towards a Sociology of Morality“, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 16 (1–2), 1–14.
- Tester, K. (2004). *The social thought of Zygmunt Bauman*, Gordonville: Palgrave MacMillan.